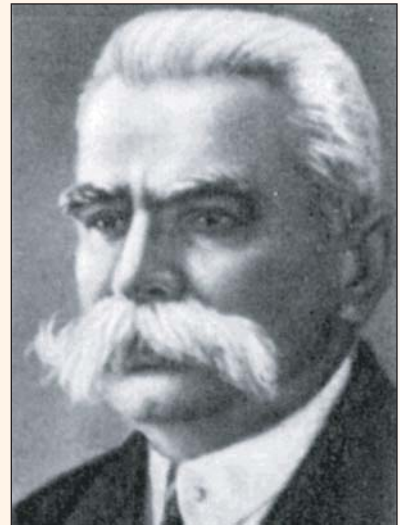


З РОДИННОГО ДРЕВА ГРУШЕВСЬКИХ— ОППОКОВИХ



М.С. Грушевський



Є.В. Оппоков

До 140-річчя від дня народження *Михайла Сергійовича Грушевського* у 2006 році в Києві було відкрито Історико-меморіальний музей видатного історика і громадсько-політичного діяча України (вул. Паньківська, 9). Цьому передували поглиблені архівні розвідки, завдяки яким вдалося встановити досі невідомі факти біографії родини Грушевських, а також виявити чимало родичів М.С. Грушевського. Серед них є видатні вчені, зокрема — академік АН УРСР *Олександр Вікторович Топачевський*, пов'язаний предківським корінням з іншим родичем славного історика, академіком ВУАН *Євгеном Володимировичем Оппоковим*.

У нарисі *С.М. Панькової*, завідувачки згаданого музею, відображені складні повороти життєвих шляхів цих родів і несподіванки, які чекали на істориків у процесі досліджень.

Сьогодні українським історикам відомі майже всі гілки великого родинного древа Михайла Сергійовича Грушевського. Уявімо зустріч родичів з боку матері (*Глафіри Захарівни Грушевської*, з дому Оппокових) цього видатного історика, публіциста, громадсько-політичного діяча, незмінного голови Української Центральної Ради, автора головних політичних документів, що визначили концепцію державної незалежності України. Це були його брати: гідролог *Є.В. Оппоков*, мовознавець *М.В. Оппоков*, видавець *І.К. Оппоков*, лікар і громадський діяч *О.Г. Черняхівський* та їхній племінник *О.В. Топачевський*. Уявімо також їхні можливі бесіди та суперечки. Напевно, найбільш плідна дискусія в цьому удаваному родинному гурті могла би спалахнути поміж дядьком і небожем — *Євгеном Володимировичем Оппоковим* та *Олександром Вікторовичем Топачевським*. Між гідрологом та гідробіологом. Старший вирішував проблеми меліорації, молодший дбав про збереження річок, озер і заплав

такими, якими сотворила їх матінка-природа. Розв'язати цю дискусію можуть лише послідовники їхніх наукових шкіл.

Повернімося ж до витоків роду видатного українського гідробіолога, професора *Олександра Вікторовича Топачевського*. Про одну гілку його родоводу маємо відомості: від *прапрадіда* — уніатського пароха *Петра Опущкевича* (середина XVIII ст.) до *прабаби*, *Марії Іванівни Оппокової* (бл. 1817- не пізніше 1899). Ця лінія має спільні корені з родоводом *Михайла Грушевського*: *Марія Іванівна* була рідною сестрою його діда, *Захарія Івановича Оппокова*. Знаємо, хоч і довго довелось мандрувати сторінками метричних книг, що 1 липня 1832 р. у містечку *Паволоч Сквиського повіту прабаба* *Олександра Вікторовича, Марія (Маріамна)*, побралася з випускником Київської духовної семінарії *Петром Якимовичем Топачевським* ([1], оп. 1012, спр. 1698, арк. 490 зв.).

По лінії *Топачевських* архівні джерела зберігають відомості про *прапра-*

діда *Олександра Вікторовича* — *Якіма Топачевського*, який у 1832 р. тримав парафію *Покровської церкви* містечка *Жашкова Таращанського повіту*. Окрім згаданого *Петра, Яким Топачевський* мав старшого сина *Миколу*, який після закінчення *Київської духовної академії* у 1828 р. був висвячений на священника до церкви *Іоанна Богослова села Топори Сквиського повіту* ([1], оп. 1011, спр. 2495, арк. 129-131 зв.).

На 1836 р. подружжя *Микола та Анастасія Топачевські* мали синів *Іполита, Георгія та доньку Марію*. Служив він у *Топорах* щонайменше до 1864 р., бо згадується у дослідженні “Сказання о населенных местностях Киевской губернии” *Л. Похилевича*. Зокрема, описуючи історію *Топорів*, дослідник відзначив, що *дерев'яна церква* була збудована там ще в 1722 р., а “в недавнее время, при нынешнем священнике *Николае Топачевском*, с 1828 года, она поднята на каменный фундамент, расширена и покрыта железом...” ([2], с. 246.).

Після вінчання *прадід* Олександра Вікторовича — Петро Якимович Топачевський — був висвячений на священника до Покровської церкви містечка Ставище Тарашанського повіту, де прослужив 18 років ([1], оп. 1011, спр. 2812, арк. 174 зв., спр. 2808, арк. 152 зв.). На час прибуття молодого подружжя до Ставища, Покровська церква своєї будівлі не мала. Перший Покровський храм згорів 1806 р. (за іншими даними 1804 р.), і власниця Ставищ, графиня Олександра Василівна Браницька пообіцяла збудувати нову велику кам'яну церкву. Графиня встигла виділити матеріали, найняти архітектора та придбати церковні речі для храму, спорудження якого затягнулося майже на третину століття ([3], с. 228). Тому миряни з Покровської парафії сходилися на службу до єдиної в містечку Успенської церкви, “которая на такое число людей весьма тесна, [...] отчего бывает в церкви шум и крик, что и слова Божия слышать не можно” ([3], с. 228-229). Власне, весь період перебування на парафії прадіду довелося вести тривалу боротьбу з економією графині О. Браницької за спорудження храму. Благочинним Тарашанського повіту на той час був батько Петра, Яким Топачевський, який неодноразово звертався до митрополита в справі завершення будівництва. Не дочекавшись освячення новозбудованого храму, наприкінці 1849 р. ще зовсім молодий о.Петро помирає. Завершення будівництва та освячення Покровської церкви (1852 р.) випало на долю зятя, Войдецького Костянтина Васильовича. Після смерті чоловіка з кінця 1849 року Марія Іванівна була призначена прокурницею Успенської церкви у містечку Ставищі, де і прослужила рівно 50 років ([1], оп. 1011, спр. 2841, арк. 408 зв.; спр. 2844, арк. 411 зв.; спр. 2814, арк. 160 зв.; спр. 2840, арк. 416 зв.; спр. 2843, арк. 406 зв.; спр. 3073, арк. 55 зв.; спр. 2939, арк. 414 зв.; спр. 3074, арк. 56 зв.).

Дід Олександра Вікторовича, *Яків Петрович Топачевський*, був єдиним сином у родині Петра та Марії Топачевських ([1], оп. 1011, спр. 2812, арк. 174 зв.). На час смерті батька мав неповних 13 років, за родинною традицією навчався в Києво-Подільському духовному училищі, згодом — Київській духовній семінарії ([1], оп. 1011, спр. 29, арк. 257 зв.). Служив священником у селах Київського повіту (1859-1890). “Вследствии погорения от пожара при многосемейственности” восени 1890р. отримав місце священника церкви Різдва Богородиці села Малополовецького Васильківського повіту, де певний час тримав парафію разом зі старшим сином Дмитром. Залишивши

парафію синові, 1893 р. перейшов до Покровської церкви села Ліщинець Бердичівського повіту і прослужив там до останніх днів ([1], оп. 1011, арк. 170-171 зв.; спр. 29, арк. 254-257 зв.; спр. 2843, арк. 406 зв.; [4]). Сім'ю й справді мав дуже велику — п'ятьох синів і чотирьох доньок.

До 1897 р. відомості про батька Олександра Вікторовича — Віктора Яковича Топачевського — маємо виключно за кліровими відомостями церкви Різдва Богородиці с. Малополовецького Васильківського повіту та Покровської церкви с. Ліщинців Бердичівського повіту. Після закінчення Київської духовної семінарії (1888) йому не пощастило отримати парафію. Мешкав разом із батьками і, переїжджаючи разом з ними, працював вчителем та законовчителем церковнопарафіяльних шкіл у селах Новосілки та Малополовецьке ([1], оп. 1011, спр. 29, арк. 254-257 зв.; спр. 372, арк. 170-171 зв.). У 1897 р. батько записав у клірових відомостях: “Проучительство вал 5 лет, хлопчет получить священства” ([1], оп. 1011, спр. 29, арк. 257 зв.). Проте духовна кар'єра Віктора так і не склалася. Коли у 1893 р. батько перейшов на парафію Покровської церкви до села Ліщинці, Віктор продовжував мешкати з родиною старшого брата Дмитра у Малополовецькому. Саме на цей час припадає його вінчання з *Лаврентьевою Софією Олександрівною* та народження доньки Раїси, — події, що були занесені братом до клірової книги ([1], оп. 1011, спр. 482, арк. 51 зв.).

Далі 1897 р. прослідкувати долю Віктора за кліровими книгами не вдалося. І власне, можливо, на цьому б наші пошуки урвалися, але ім'я знаного українського вченого *Олександра Вікторовича Топачевського* не дозволяло зупинитися. Надто багато лишалось питань. Шлях подальших студій здавався простим — енциклопедичні відомості про місце народження академіка Олександра Топачевського розставлять усі крапки, дозволять пов'язати його з уже дослідженим родом. Але... Сьогодні важко пригадати — скільки часу було витрачено в пошуках хутора Бобрівки Тарашанського повіту Київської губернії, вказаного УРЕ як місце його народження. Найдокладніші карти, списки населених пунктів і географічних назв завели у глухий кут — хутора з такою назвою жодне з видань (де позначені навіть численні хутори під назвою “Церковний”), не давало [5]. Але інтуїція підказувала — вихід існує.

І врешті пішли традиційним шляхом музейника — спілкування з родиною. Так, дякуючи друзям з Інституту

гідробіології НАН України, ми познайомилися з молодшим сином вченого — *Андрієм Олександровичем Топачевським*. Пригадується, з чого почалася перша розмова: “Де розташований хутір Бобрівка?” “А Ви певні, що такий хутір взагалі існував?” — так запитанням на запитання відповів Андрій Олександрович. Що такого хутора не було, ми вже знали, але чому так вперто саме його подають (власне і донині) всі академічні видання? І врешті ми почули правду, яку знали лише деякі родичі. Як повідомила перед кінцем свого життя (1981 р.) його рідна сестра, Віра Вікторівна Топачевська, насправді Олександр Вікторович народився в с. Будаївці Київського повіту Київської губернії. Коли відкрили сторінку метричної книги ([1], оп. 1078, спр. 2241, арк. 8 зв.) з записом про його народження (18 лютого 1901 р.) та хрещення (2 березня, за старим стилем)-здивування було ще більшим, бо офіційна дата народження — 13 березня 1897 р. (за новим стилем)! І знову пояснює Андрій Олександрович: бажання приховати від “компетентних органів” своє походження зі священницької родини, а ще більше — прагнення найшвидше почати працювати та здобути освіту змусили батька, досить високого і кремезного на свої тодішні літа, дописати собі років.

Завдяки цій зустрічі розшукали і сліди Віктора Яковича, який на початку ХХ століття служив бухгалтером на залізниці у Будаївці. При народженні сина Олександра був записаний у метричній книзі “Потомственным почетным гражданином”. Доля не була ласкавою до Віктора Топачевського, довелося помандрувати після страйків 1905 р. Звинувачений у їх організації, він змушений був постійно шукати роботу, мешкати у Луцьку, Вінниці, навіть Симбірську. Деякий час довелося служити управителем маєтку Куликовичі, що належав тітці письменника *Олексія Толстого*, М. Л. Тургеневій. Саме тут, на річці Стир, Олександр Вікторович Топачевський вперше зустрівся з незайманою природою Полісся, ще не понівеченою “меліораторами”. Водяні млини, кришталева вода, біле і жовте латаття — здавалось, так буде завжди. Пізніші політичні та техногенні реалії змусять захищати знайоме і близьке з дитинних літ життя річок і озер, їхню невимовну красу - це стане професією і громадянським обов'язком.

Мату Олександра Вікторовича, *Софія Олександрівна Лаврентьева*, походила з роду купця, орендаря поміщицької землі с. Ставище Радомишльського повіту Київської губер-

нії, Олександра Йосиповича Лаврентьєва та “вільної козачки” Корибут-Дашкевич Параскеви Ілліви [6]. Старший брат Софії, Степан Олександрович Лаврентьєв завідував відділом банку, був членом київської міської управи. Відомий своєю прихильністю до українського руху, один із засновників Українського клубу та фребелівських курсів. На першому поверсі його прибуткового будинку по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 101 [7] у 1911 - середині 1913 р. проживала письменниця, фольклорист, культурно-громадська діячка *Олена Пчілка (Косач О.П.)*. В її квартирі впродовж квітня-травня 1911 р. та квітня -травня 1913 р. мешкала і працювала її донька- *Леся Українка* [8]. За родинними переказами Лаврентьєвих, в цьому будинку певний час жив також славетний український композитор *Микола Віталійович Лисенко*.

У 1920-х роках батько з родиною повернувся до Києва. Оселилися вони у Діонісійському провулку. Настінний годинник фірми “Руа де Парі”— єдина коштовна річ, придбана за життя, відбиває час ще й сьогодні у вітальні онука — Андрія Олександровича Топачевського. Та справжнім скарбом була родина: тендітна дружина Софія, доньки Раїса та Віра, гордість батьків — син Олександр.

Олександр стояв перед вибором. Йому вже довелося попрацювати на лісорозробках, завідувати столярнею і бондарською майстернями, працювати на залізниці у Вінниці, завідувати канцелярією у Київській трудшколі. Вабив світ знань, шлях до яких з “попівсько-купецьким” походженням батьків був непростим. Можливо, саме тоді він приймає рішення: майже 30-річний абітурієнт з достатнім трудовим стажем мав більше шансів на вступ до університету. Так у 1925 р., ставши враз дорослішим на цілих чотири роки, Олександр поспішив до КІНО (так тоді обізвався Київський університет — Київський інститут народної освіти) [9]. Там ще лишалася стара професура, яка давала справжню університетську освіту. Збереглася унікальна світлина університетської лабораторії, на якій зображений всесвітньо відомий вчений, *Іван Іванович Шмальгаузен*, зі своїми учнями: майбутніми академіками *О.В. Топачевським* і *О.П. Маркевичем*, генетиком *М.Я. Воскресенським*, гідробіологами *І.М. Лозицькою* та *М.Я. Киртиченком*. В цьому ж колі молода вродлива дружина Олександра Вікторовича, Марія Флоріанівна Макаревич. Вірний друг і колега, відомий український ботаніко-ліхенолог, доктор біологічних наук, одна з організаторів Українського ботанічного товариства, вона багато років наполегливої праці присвятить дослідженням ліхенофлори Карпат, найбільшого гірського масиву України. Разом із чоловіком підготувала посібник “Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР” (1955), який упродовж десятиліть залишається настільною книгою студентів, які спеціалізуються в галузі нижчих рослин [10].

Упродовж чотирьох років випускник Олександр Топачевський працював на ниві народної освіти. Як колись батько, вчителював: у трудшколі, школі робітничої молоді, на робфаці, фабрично-заводському училищі. Його племінник *А. Мерзляков* згадував: “Мне же с Александром Викторовичем не пришлось много встечаться. Пожалуй, лишь когда я учился в ФЗУ (1931-1932 гг.) в Киеве. Он работал в этом ФЗУ завучем и преподавал какие-то предметы. Крупноносый, как все Топачевские, всегда слегка сутулившийся, как многие высокие люди, он проводил урок без азарта, рассказывал и спрашивал ровным голосом, особой строгости не проявлял, однако фезеушники его почему-то боялись. [...] У меня создалось впечатление, что работа завучем ему не нравилась. Да это и не удивительно, не тот масштаб” [6]. Лише 1934 року Олександр Вікторович вступає до аспірантури при Інституті



Софія і Віктор Топачевські.
1896 рік.



Олександр Вікторович
Топачевський на Дунайській
конференції. 1971 р.



Андрій Олександрович
Топачевський



Вадим Олександрович
Топачевський

водного господарства АН УРСР, який очолював *Є.В. Опіков*. Наступного року переходить до аспірантури при кафедрі морфології й систематики спорових рослин Київського університету, приєднавшись до гурту провідних науковців, які розкрили ширий талант і потенціал майбутнього вченого. Коло дослідницьких інтересів — рослинний світ водойм, флора водоростей. Пройде небагато часу, і школа альгологів Топачевського стане провідною в Україні, збагатить вітчизняну науку талановитими вченими. Формування цієї школи було нерозривно пов'язане з науково-педагогічною діяльністю в Київському університеті, де він викладав курси нижчих рослин, цитології, філогенії рослин, альгології та гідробіології, завідував кафедрою нижчих рослин (від 1938), обіймав посаду декана біологічного факультету (1956-1959). Водночас у 1945-1951 рр. завідував новоствореною лабораторією альгології Інституту ботаніки АН УРСР.

Є сотні блискучих вчених у всіх галузях вітчизняної науки, але — лише десятки правдивих наукових шкіл. Фундатор школи повинен мати не лише ґрунтовні знання, генерувати і впроваджувати ідеї. Школа не може існувати без особливого таланту вчителя-науковця, який своє вище покликання вбачає у згуртуванні навколо себе молодих перспективних дослідників, вміє і охоче передає їм свій досвід і знання, не переймаючись власними амбіціями і славою. Таким учителем був Олександр Вікторович, такими стали його кращі учні *О.П. Оксіюк* та *Н.П. Масюк*. Згадуючи студентські роки, Надія Масюк писала: “Для всіх біологів, які навчалися у Київському університеті у 1935-1960 роках, спогади про Alma Mater пов'язані могутньою

фігурою Олександра Вікторовича. Він мав безпомилкове чуття щодо обдарованих студентів. Після літньої навчальної практики у Каневі, неодмінної для всіх біологів, навколо нього формувалася група студентів, які відзначалися допитливістю, спостережливістю, незалежністю поглядів” [11].

У 1959 р. видатний вчений-альголог і здібний організатор О.В. Топачевський очолив Інститут гідробіології АН УРСР. Саме завдяки його дослідженням “цвітіння” води у дніпровських водоймах були зроблені обґрунтовані висновки щодо екологічного небезпечних проєктів “будов комуналізму” — зведення гребель на Десні, будівництва каналу Дунай-Дніпро, перекриття дамбами Дніпровського лиману і Керченської протоки. Це врятувало від екологічного лиха водні басейни Дніпра й Азовського моря.

Ось якою була послідовність цих драматичних подій. У 1950-ті роки доля Дніпровського каскаду була вже, на жаль, вирішена. У 1960-ті — побудована Київська ГЕС, завершувалося будівництво греблі Канівської гідроелектростанції. Шістьма гігантськими ставками під назвою “морів” було затоплено майже мільйон гектарів родючих земель, заплавної угідь, пасовищ; загинули десятки сіл, безліч історичних пам’яток, досліджуваних ще академіком Дмитром Яворницьким. Та згодом постало питання і про спорудження трьох гребель на Десні, що призвело б до неминучої катастрофи всього басейну Дніпра. Олександр Вікторович з колегами й учнями виступили проти злочинних планів гідробудівництва на Десні. Він домігся прийому у колишнього першого секретаря ЦК КП України П.Ю. Шелеста, від якого почув: “Без вашого інституту Україна обійдеться, а без штучних морів — ні!” [9]. Обстоювати правду і науку завжди нелегко. У часи тоталітарного комуністичного режиму це було практично неможливим, і мало хто зважувався на боротьбу. Але академік О.В. Топачевський зі своїм інститутом зберіг для нащадків неповторну, оспівану О. Довженком “зачаровану” Десну, врятував від затоплення

мало не пів-Чернігівщини, згуртував молодих екологів, які повірили у свої сили. Пізніше вчений піднявся на захист Азовського моря, яке збиралися відділити дамбою від моря Чорного, та виступив проти спорудження дамби Очаків-Тендра (9), с.115). Ця остання мала перекрити дельту Дніпра і до Чорного моря не потрапило б ані краплини води з третьою за водністю річки в Європі. Наслідки такої екологічної катастрофи важко навіть передбачити. І він переміг.. Олександр Вікторович у 1973 р. залишив посаду, і до останнього дня життя (1 грудня 1975 р.) очолював в інституті відділ санітарної гідробіології. Чи кожний киянин знає, що чисту деснянську воду ми п’ємо завдяки цій мужній людині та її науковим однодумцям?

Все наукове життя і вся боротьба Олександра Вікторовича проходили на очах у дітей. Старший, Вадим Олександрович, з таким же вродженим професійним відчуттям природи — вчений-теріолог, доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік НАН України. В Інституті зоології ім. І.І. Шмальгаузена АН УРСР пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до директора. З 1990-х рр. до останніх днів (9 листопада 2004 р.) завідував відділом палеозоології хребетних та палеонтологічним музеєм Національного науково-природничого музею НАН України. Зробив значний внесок у розвиток низки фундаментальних розділів теріології — систематика, філогенетика, історична фауністика, екологічна морфологія, зоогеографія. Один із фундаторів нового наукового напрямку палеозоологічного циклу — мікропалеонтології [12]. В.О.Топачевський — автор 9 монографій, понад сотні наукових статей. Всі його фундаментальні різнобічні дослідження були підпорядковані кредо: “Наукове пізнання історії біосфери Землі — основа для визначення майбутньої долі планети і людства”.

Видатний український вчений, професор, академік Вадим Олександрович Топачевський назавжди залишився вдячним своїм вчителям і на-

ставникам: “академіку І.Г. Підоплічку, який настановив мене на шлях пізнання палеонтології. Я дуже вдячний проф. О.Б. Кістяківському за те, що він заклав у мені основні знання щодо тваринного світу. І найбільше я зобов’язаний своєму батькові О.В. Топачевському, який навчив мене любити природу і намагатися пізнати її” [12].

Засобами літератури і кіномистецтва продовжує наукову справу батька молодший син — письменник і кінодраматург Андрій Олександрович Топачевський. Він послідовно досліджує стосунки людини з природним довкіллям, як єдиний соціо-природний процес. Про це свідчать назви книжок Андрія Топачевського: “Симфонія життя”, “Майстерня Флори”, “Барви землі”. В колі його творчих зацікавлень — охорона природи, теорія еволюції, етноботаніка (напевно, материнський спадок), біблієстика, зокрема — біблійні ботаніка і зоологія. За його сценаріями у 1971-1991 рр. на кіностудіях “Київнаукфільм”, “Укркінохроніка” і “Белорусьфільм” створені документальні та науково-просвітницькі фільми: “Ті, що живуть поруч”, “У співтворстві з природою”, “Коріння трави”, “Іду до тебе, птах”, “До чистої криниці”, “Чи вернеться чорний лелека”, “Посміхніться вовку”, “Зоряний час Либеді”, “Страниці Красної книги”, “Трава у дома”.

Мабуть, успадкована від матері любов до рослин поєдналася в його особистості з християнськими традиціями батьківських прадідів. При цьому, як письменникові, йому не чужі еволюційні ідеї Чарльза Дарвіна і Тейяра де Шардена. Творчий пошук на межі наук? Так чи ні, але Андрій Топачевський не відмежовує релігію від науки: завершує другу частину книги “З Божого саду”, про місце і час біблійних істот — рослин та тварин у Святому Письмі.

...Доля людей — це втілення історії. Власне, в них і реалізується історія.

Світлана Панькова
завідувачка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського,
м. Київ

Література

1. ЦДІАК України, ф. 127.
2. *Похилевич Л.* Сказання о населенных местностях Киевской губернии... - С. 246.
3. *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті.—Біла Церква, 2004.— С. 228.
4. Адрес-календар личного состава Киевской епархии с алфавитным списком протоиереев и священников за 1890.— К., 1890.— С. 26; КЕВ.—1899.— № 7.— С. 114
5. Список населенных мест Киевской губернии.— К., 1900.
6. Спогади внучатого племінника С. О. Лаврентьевої (Топачевської)— А. В. Мерзлякова. З родинного архіву А. О. Топачевського.
7. Весь Киев... на 1913 г.— К., 1913.— С. 159.
- 8.Звід пам’яток історії та культури. Том “Київ”.— К., 2004.— Кн. I, ч. II.— С. 1126.
9. *Гуржій О.* Учений, без якого Україна не обійдеться //Віче.— 1997.— № 8.— С. 110-111.
10. *Вассер С. П., Навроцька І. Л., Кондратюк С. Я.* Внесок Марії Флоріанівни Макаревич у розвиток ліхенології //Український ботанічний журнал.— 1990.— № 1 (Т. 47).— С. 103, 105.
11. Проблеми гідробіології та альгології. Збірник наукових праць.— К., 1978.
12. Топачевський Вадим Олександрович //Київський Національний університет імені Тараса Шевченка.— К., 2004.— С. 247.